

TORNA, TORNA, FRATRE

O PROBLEMĂ DE ISTORIE ȘI DE LINGVISTICĂ

DE

PETRE Ș. NĂSTUREL

Luptele pe care bizantinii le-au dus împotriva avarilor încă de la sfârșitul domniei împăratului Justinian și sub urmașii acestuia, Justin al II-lea, Tiberiu și Mauriciu, umplu în bună parte unul din capitolele cele mai însemnate ale istoriei politice a veacului al VI-lea și al VII-lea. Avarii, ajunși stăpîni de la Nipru la Elba și de la Baltică la Dunăre, năvăleau mereu în împărăția bizantină, pustiind-o.

Întrebuințind pe avari împotriva anților și a uturgurilor, Justinian îi așezase chiar în imperiu, dîndu-le în Pannonia Secunda ținutul Sirmium. La cîteva zile după moartea marelui împărat, urmașul lui, Justin al II-lea nu mai voi să le plătească tributul la care Justinian se învoise față de ei. Se dezlănțui astfel un lung șir de războaie crincene și înverșunate între bizantini și avari, cu atît mai mult cu cît împăratul nu voia să dea lui Baian, haganul acestora, orașul Sirmium mult dorit de el. Dar barbarii i-au învins pe bizantini, aceștia fiind constrinși să plătească tributul care, sub Tiberiu, în 574—575, fu mărit la cîte 80 000 de monede de aur pe an. Pe cînd însă Tiberiu se războia cu perșii, Baian, ivindu-se în 579 pe riul Sava, ceru cetatea Sirmium. Între avari și bizantini izbucni atunci un nou război care a dăinuit trei ani. În acest răstimp, Balcanii au fost pustiți în chip groaznic. Pe de altă parte, slavii împinși, se pare de avari, cotropiră Tracia și Iliricul și pătrunseră pînă în Grecia. Pentru a scăpa de slavi, Tiberiu s-a înțeles cu avarii care le-au smuls prada făcută și au pus mîna pe neașteptate asupra Sirmului. Urcarea lui Mauriciu pe tronul împărătesc (14 august 582) strică însă înțelegerea la care ajunseseră Tiberiu și Baian. Haganul avar năvăli în Tracia; bizantinii fură nevoiți a mări tributul pentru ca dușmanul să plece. Dar, curînd după aceea, pe cînd împăratul Mauriciu se răfua cu perșii, haganul avarilor rupse din nou înțelegerea. La îndemnul lui, slavii impresurară Tesalonicul (586) și ajunseră pînă la zidurile lui Anastasius, aproape de Constantinopol, iar avarii năvăliră în Mesia. După lupte dîrze, biruința

a rămas de partea bizantinilor care alungară pe slavi din Tracia și respinseră peste Dunăre pe avarii învinși în fața Adrianopolului (587)¹.

Aceste întâmplări fac parte intrucitivă și din istoria poporului român. Într-adevăr, avarii, după ce nimiciseră puterea gepizilor, stăpîneau atunci ținutul ce alcătuiește astăzi țara noastră. Unele seminții slave din Muntenia, împinse de avari, trecură Dunărea și intrară în împărăția bizantină. În sfîrșit, după părerea unor învățați, istoria limbii romine este strîns legată de un episod al luptelor avaro-bizantine; despre acest din urmă lucru va fi vorba aici.

Faptul de care vorbim s-a petrecut în vremea năvălirii haganului Baian în Tracia (586) și a luptelor de apărare duse de generalul bizantin Commeniolus. Pe cînd oastea acestuia era pe drum în cap de noapte ca să se năpus-tească în zori de zi, pe neașteptate, asupra taberei lui Baian ai cărui răz-boinici erau răsfirați prin toată Tracia, unui catir i s-a sucit samarul din spate, în vreme ce stăpinul lui mergea înainte. Văzînd aceasta, cei cițiva care veneau după el, l-au strigat pe catirgiu să se întoarcă pentru a îndrep-ta încărcătura. Din nenorocire pentru bizantini, vorba acestor oameni, după cum ne spune cronicarul Teofilact, i s-a părut mulțimii celor din urmă că sună ca un semnal de fugă. Și atunci ostașii, sperîndu-se și crezînd că dau avarii peste ei, au luat-o la goană, poruncîndu-și unii altora să se întoarcă înapoi, strigînd cu mare gălăgie «torna, torna» (τόρνα, τόρνα)².

Cronica lui Teofilact Simocatta a fost scrisă între anii 611—641, adică la cîteva decenii după ce această întâmplare a avut loc³.

Același lucru, dar mai pe scurt și cu mici deosebiri, ni-l spune cu două veacuri după Teofilact și istoricul Teofan Mărturisitorul: «O vită de povară lăsînd să-i atîrne samarul, un tovarăș i-a grăit stăpinului animalului în lim-ba pîrintească să îndrepte sarcina: *torna, torna, frater* (sau *fratre* după alte manuscrise)», dar catirgiul n-a luat în seamă cuvîntul, pe cînd oștenii auzin-du-l și închipuindu-și că vrășmașii dau peste ei, au luat-o la fugă, strigînd cît îi ținea gura: *torna, torna*⁴.

Mulți istorici și filologi s-au oprit asupra acestei povestiri⁵.

¹ L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, «Byzantion» IV, 1927—1928, p. 137—170. O bogată bibliografie cu privire la avari dă G. Moravesik, *Byzantinoturcica*, Budapest, 1942, I, p. 41—42.

² *Theophylacti Simocattae historiae*, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887, p. 99—101. Textul întîmplării cu *torna* a fost tipărit din nou de G. Popa-Lisseanu, *Limba română în izvoarele istorice medievale*, în «Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. literare», seria III, t. IX, 1940, p. 51—52 (traducerea romînească, p. 54—55, lasă de dorit).

³ G. Moravesik, *op. cit.*, p. 343.

⁴ *Theophanis chronographia*, rec. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883, p. 257—258. Și textul care ne interesează e reprodus de G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 52—53 (cu trad. rom., p. 55—56, care lasă și ea de dorit).

⁵ Amănunte asupra părerilor unui însemnat număr de învățați romîni și străini dă Mathias Gyóni, *Az állítólagos legrégibb román nyelvmélék* (= *Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal*), extras din *Egyetemes Philologiai Közlöny* (*Archivum Philologicum*), vol. 66, 1942, p. 1—12. Mulțumim și pe această cale colegei noastre Dorotea Sassu care a binevoit a ne traduce studiul învățatului ungur. Studiului lui M. Gyóni i se poate adăuga următoarea bibliografie, în parte mai nouă: D. Onciul, *Teoria lui Rösler*, «Convorbiri Literare», XIX, 1885, p. 427 sqq.; N. Iorga, *Istoria Românilor*, București, 1936, II, p. 245 și 219; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în volumul *La Dobroudja*, București, 1938 (*Academia Romîna*), p. 377—378; G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*; D. Russo, *Studii istorice greco-romîne. Opere pos-tume*, București, 1939, II, p. 501, nota 1; L. Găldi și L. Makkai, *Geschichte der Rumänen*,

Unii ca Thunmann, Șincai, Rösler, Jireček (la un moment), Hasdeu, Xenopol, Iorga, Philippide, Radu Vulpe, Popa-Lisseanu, au declarat că termenii *torna* și *fratre* (mai degrabă decît *frater*) sînt cele mai vechi urme de limbă romînească și dovedesc romanitatea Traciei în veacul al VI-lea.

Alți învățați, însă, începînd cu același Jireček, Ovid Densusianu, Demostene Russo, Mutaftiev, iar acum de curînd Kolias în 1938, Mathias Gyóni în 1942 și Ferdinand Lot în 1946, nu împărtășesc părerea de mai sus și susțin în chip hotărît că strigătul păstrat de Teofilact și de Teofan nu este nici cea mai veche mărturie de limbă romînească, nici o dovadă a caracterului roman al Traciei de pe atunci, ci un cuvînt ostășesc de poruncă întrebuințat în armata bizantină, după cum îl găsim alături de multe altele în *Strategikon*-ul zis al împăratului Mauriciu, și însemnînd «*înapoi, stînga, împrejur*» și nimica altceva.

De partea cui este dreptatea?

Mărturisim din capul locului că amîndouă tezele au părți pozitive. Vom încerca să arătăm că, de fapt, departe de a se înlătura una pe alta, ele se întregesc.

Izvorul nostru de căpetenie este textul lui Teofilact, care a scris cel mult 50 de ani după întîmplare. Textul lui e foarte clar, dar, din păcate, credem că istoricii și filologii mai sus-amintiți nu l-au citit de-a dreptul în grecește sau au trecut repede peste el. Totuși numai acest text ne dă cheia adevărului.

Teofilact scrie acolo foarte limpede că tovarășii catirgiului l-au strigat pe acesta, pentru a-i atrage băgarea de seamă asupra samarului care cădea, ca să se întoarcă înapoi (*εις τοῦπίσω τραπέσθαι τὸν δεσπότην ἐκέλευον*), dar că vorba lor le-a sunat ostașilor aproape ca o expresie pe care o cunoșteau (*παρηχεῖται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἡ φωνή*). Cronicarul adaugă că această expresie, cam cu același înțeles, li s-a părut a fi un semnal de fugă (*καὶ παράσχημον ἦν τὸ λεγόμενον καὶ φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν*) ceea ce tocmai a și pricinuit panică în rîndurile armatei înfricoșate¹.

Preciziunea povestirii lui Teofilact nu a fost pînă acum luată în seamă așa cum trebuie. Totuși reiese foarte clar din aceste rînduri: 1) că cuvîntul întrebuințat de însoțitorii stăpînului catirului nu era chiar același cu cuvîntul pe care oștenii și-au închipuit că-l aud și 2) că, pe cînd în gura tovarășilor lui cuvîntul însemna doar «întoarce-te» (*εις τοῦπίσω τραπέσθαι*), așa cum susțin cu bună dreptate mai toți cercetătorii romîni, în schimb cuvîntul așa cum l-au înțeles ostașii însemna «înapoi, la stînga împrejur», precum și-au dat seama tot cu bună dreptate Jireček și alți învățați, fiind prin urmare, după chiar mărturia *Strategikon*-ului așa-zis al împăratului Mauriciu, un cuvînt din graiul oștirilor bizantine, rămas moștenire, împreună cu multe altele ale Romei celei vechi.

Ca să ne rezumăm părerea, cuvîntul spus catirgiului era un termen viu, din graiul însoțitorilor lui, sunînd aproape la fel cu cuvîntul *torna* din terminologia de comandă a armatei bizantine.

Budapest, 1942, p. 35; F. Lot, *La langue de commandement dans les armées romaines et le cri de guerre français au Moyen Age*, în *Mélanges dédiés à la mémoire de Félix Grat*, Paris, 1946, I. p. 203–205.

¹ Teofilact, *ed. cit.*, p. 100 (= G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 51).

[illegible]

Forma $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ însă nu se citește decît în manuscrisele Parisinus Regius 171/111 și Vaticanus 978¹.

În privința vechimii, manuscrisul socotit cel mai bun, Vaticanus 154, este din veacul al XII-lea, pe cînd Parisinus Regius 1711 este cu un veac mai ai vechi (veacul XI), iar Vaticanus 978 e cam din veacul XI—XII. De Boor, cum am mai spus, a pus în lumină deosebitele însușiri ale manuscrisului Vaticanus 154. Cît despre celelalte codice, împărțite în trei clase (unma din ele cuprinde tocmă manuscrisele Parisinus Regius 1711 și Vaticanus 978), ele trădează un text tare stricat². Aceasta ar fi de ajuns pîntru a alege fără șovăire — așa cum a și făcut de Boor — pe $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ în loc de « barbarismul » $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$. Cu toate acestea, principiul așa-zisei *lectcttio difficilior* ca și vechimea lui Paris. Reg. 1711 mai mare decît a lui Vaticanus 154, ne îmbie a păstra mai degrabă pe $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ (fratre), formă intermediară între latinescul *frater* — *fratrem* și romînescul *frate*, pentru celele ce urmează.

Din facsimilele alăturate, reiese că cititorii își însemnau uneori observațiile pe marginea textului. Astfel în dreptul povestirii lui Teofilact din ms. Vat. gr. 977, fila 52 verso, un cititor din veacul al XIV—XV-lea a lllămurit pe $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ astfel: $\kappa\alpha\tau\grave{\alpha}\ \lambda\alpha\tau\acute{\iota}\nu\omicron\nu\ \sigma\tau\alpha\phi\epsilon\upsilon\tau\epsilon$: adică « pe latinește înțitioarceți-vă » (sic) (planșa nr. I). Tot așa, poate în veacul al XV—XVVI-lea, judecînd după scris, un cititor care știa latinește (de nu va fi fosst vreun umanist apusean), a însemnat în marginea textului lui Teofan după Vatican. gr. 978, f. 140 verso: « torna torna frater », redînd astfel în litere latine pe $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha\ \tau\acute{o}\rho\nu\alpha\ \phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ și îndreptînd acest din urmă cuvînt în care văzuse o greșeală (planșa nr. II).

Aceasta ne dă foarte mul de gîndit. Înțelegem astfel că și $\xi\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ s-a putut strecura în textul unor manuscrise, pornind de la însemnările vreunui cititor și că latinescul $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ (frater) a putut înlătura la fel de ușor « barbarismul » $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$, cînd de fapt acest cuvînt trebuie să fie o formă din limba romanică de răsărit. Într-adevăr, filologic vorbind, latinescul *frater* — *fratrem* n-a putut ajunge la romînescul *frate* decît printr-o formă ca *fratre*. Tot așa și traducerea latincească a cronicii lui Teofan, făcută de Anastasius, bibliotecarul papei, nu poate fi un argument în sprijinul formei $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$, căăci ori el, ori copistii traducerii sale vor fi îndreptat în chipul cel mai gramatcal « barbarismul »³.

Dar înainte de a discuta însemnătatea acestui text pentru istoria limbii romîne, mai trebuie să răspundem întrebării pentru ce $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ (sau $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$) nu se citește în nici unul din manuscrisele lui Teofilact, care, cum am mai spus, și-a întocmit istoriile cel mult la cincizeci de ani după întimplarea respectivă.

Problema și-a mai pus-o învățatul maghiar M. Gyóni, care este de părere căă Teofilact nu a folosit istoria lui Teofan de-a dreptul, ci prin mijlocirea unor lucrări mai tîrzii, poate sub forma materialelor strinse de prietenul său Gheorghe Singhelul și moștenite de către Teofan spre a-i duce povestirea mai departe. Luînd în seamă scurtimea textului lui Teofan față de Teofilact

¹ Teofan, *ed. cit.*, I, p. 258 (aparatur critic).

² Teofan, *ed. cit.*, p. VII.

³ Traducerea lui Anastasius bibliotecarul e publicată de către de Boor în *ed. citată* a lui Teofan, vol. II, 1885, p. 157—158 (= G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 53—54).

(astfel pentru povestirea isprăvii pricinuite de catir, el nu are decît citeva rînduri, pe cînd înaintaşul lui îi închină cam două pagini), M. Gyóni socoteşte cu bună dreptate că faptul că Teofan a lărgit expresiunea lui Teofilact cu încă un cuvînt (φράτρε sau φράτερ), trebuie lămurit¹. În această privinţă el îşi însuşeşte părerea lui Franz Dölger², bazată pe însuşi textul lui Teofan, după care oştenii bizantini obişnuiau a se numi *frater*. Numai că Gyóni crede că, dacă aşa au stat lucrurile, au putut fi pe vremea lui Teofan, iar nu a lui Teofilact, şi că din pricina aceasta Teofan a strecurat în povestire acest cuvînt întrebuiţat pe vremea sa. E drept că nu ştim cum îşi spuneau ostaşii bizantini între ei. Totuşi dacă ţinem seamă de bogata moştenire latină a graiului folosit în oştile împăraţilor de la răsărit, ne putem întreba dacă latinescul *commilito* sau *commiles*, atestate în textele şi inscripţiile latine, nu s-ar fi putut păstra şi ele, ca să nu mai amintim de grecescul συστρατιώτης. Nu trebuie să pierdem însă din vedere că, deşi Teofan istoriseşte pe scurt legăturile bizantino-avare de pe vremea împăratului Mauriciu după bogatele ştiri păstrate de Teofilact, totuşi el mai are şi ştiri privind acest răstimp, împrumutate din alte izvoare, ca bunăoară acelea privitoare la năvălirea hunilor în Tracia în 561—562 sau la solia hermi-hionilor din anul 563, precum şi la alte întîmplări³. Prin urmare aş crede că Teofan a putut găsi povestirea întîmplării cu catirul într-un alt izvor în care se citea τὸρνα τὸρνα φράτρε (sau φράτερ), în loc de τὸρνα τὸρνα. De altfel nu trebuie pierdut din vedere că Teofilact nu ne redă spusele însoţitorilor catirgiului, ci numai strigătul, asemănător, al ostaşilor.

Oricum ar fi, trebuie acum, la rîndul nostru, să cercetăm dacă aceste cuvinte au sau nu vreo legătură cu romanitatea răsăriteană.

Se ştie că unii învăţaţi, mai ales rominii, văd în aceste cuvinte cele mai vechi urme de limbă romină, sau mai bine zis strărominească.

În 1938, însă, bizantinologul grec G. Kolias (urmat în 1942 de cel maghiar M. Gyóni) a socotit că a vedea în ele urme de limbă veche rominească este o greşeală. După dînsul, de vină a fost cuvîntul macedo-romin «*turna*» şi cel daco-romin «*înturna*», dar cuvîntul se mai găseşte în celelalte limbi neo-latine ca fr. *retourner*, it. *ritornare*, sp. *returnar* şi chiar în limba sîrbă, care cunoaşte pe *torniati*, etimologia lor fiind lat. *tornare* (din gr. *τορνεύω*). Tot după Kolias, nu Teofan ci copiştiile lui ulterioare au adăugat cuvîntul φράτρε. Cît despre τὸρνα este un cuvînt ostăşesc de poruncă, latinesc, păstrat în armata bizantină împreună cu multe altele, precum dovedeşte *Strategikon*-ul lui Mauriciu.

A spune că *torna* este un cuvînt viu, din partea locului unde a avut loc întîmplarea cu catirul (Tracia) este, spune Kolias, încă o greşeală. Ἐπιχωρίῳ γλώττῃ care se citeşte în textul lui Teofilact nu înseamnă, după acest învăţat, «în limba locului» ori «în limba băştinaşilor» ci «pe latineşte». În sprijinul tezei sale, Kolias aduce două exemple din Teofilact, unde expresia ἐπιχωρίῳ φωνῇ înseamnă într-adevăr «pe latineşte».

¹ M. Gyóni, *art. cit.*, p. 7.

² Fr. Dölger, *Die «Familie der Könige im Mittelalter», Historisches Jahrbuch* 1940, p. 410 (citat de noi după M. Gyóni, *art. cit.*, p. 6—7).

³ G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 335.

Trecind de la Teofilact la Teofan, Kolias arată de asemenea că expresiile πατρώα φωνῇ și πατριώ φωνῇ sint sinonime cu cea de mai sus și că ele trebuie să fie traduse prin « în limba latinească »¹.

Ne însușim această părere, urmată și dezvoltată și de Gyóni, dar nu trebuie să ne scape din vedere două deosebiri de cea mai mare însemnătate.

Întii, după textul lui Teofilact, însoțitorii catirgiului i-au spus « să se întoarne » iar ostașii auzind aceasta și-au poruncit de la om la om să se întoarcă strigind « în limba latină » — ἐπιχωρίω γλώττη — « torna, torna », pe cind Teofan ne spune că un tovarăș al catirgiului i-a spus « pe latinește » să se întoarcă « torna, torna, fratre » și că oștenii au luat-o la fugă strigind « torna, torna ».

Apoi, din povestirea lui Teofilact reiese limpede că cuvîntul spus catirgiului însemna « a se întoarce », dar că la urechile oștenilor a sunat cam alături (παρηχεῖται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἡ φωνή), că așa cum ei l-au prins el însemna aproape același lucru (παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον), și era parcă un semnal de fugă (καὶ φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν); și atunci, istorisește Teofilact, ostașii pierzîndu-și capul, și-au spus unii altora « torna, torna » și au fugit cît i-au ținut picioarele.

Reiese din aceasta în chip limpede și cu totul neîndoielnic că cel puțin pentru catirgiu și pentru tovarășii lui, vorba « torna » era un cuvînt din graiul lor. — la fel cu siguranță și φράτρε — pe cind la urechile și în gura oștenilor apărea, cum dovedește *Strategikon*-ul, ca un cuvînt ostășesc de poruncă. Deci cel puțin catirgiul și tovarășii — « frații » — lui au rostit un cuvînt care, din punct de vedere fonetic, se deosebea (παρηχεῖται) puțințel de ostășescul *torna*. Cu alte cuvinte, chiar dacă oastea nu a fost alcătuită din băștinași², se aflau împreună cu ea oameni care vorbeau o limbă romanică. Acești oameni făceau parte din așa-zisul τοῦλδον, care cuprindea samarele, slugile și vitele de povară³. Măcar ei erau băștinași, în înțelesul larg al cuvîntului, căci însoțind oastea lui Comméntiolus cu prilejul războiului cu Baian, umblaseră mult desigur și ei prin toată Bulgaria și Dobrogea de astăzi, ceea ce ne împiedică a-i socoti ca fiind neapărat de fel din părțile Filipopolei și Adrianopolei unde s-a petrecut întimplarea cu *torna*. Totuși nu e mai puțin adevărat că ei făceau parte din latinitatea răsăriteană din veacul al VI-lea, intrucît vorbeau un grai viu romanic.

¹ Cităm la rîndul nostru după Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, două exemple din Teofilact dovedind că πατριώ φωνῇ și πατρώα φωνῇ înseamnă « de fapt « pe latinește » (s.v. βάνδον): 1). . . τὰ σημεῖα τοῦ Περσικοῦ, ἃ δὴ πατριώ φωνῇ βάνδα Ῥωμαῖοι κατονομάζουσι și 2) τὰ τε σημεῖα τῆς παρατάξεως, ἅπερ Ῥωμαῖοις εἰθισται τῇ πατρώα φωνῇ βάνδα ἀποκαλεῖν precum și încă unul din același autor din care reiese că expresia ἐπιχωρίω φωνῇ este sinonimă cu cele de mai sus (s.v. τοῦλδον): τῇ τε Περσικῇ, ἢ ἐχειρώσατο, ἢ σύνηθες Ῥωμαῖοις τῇ ἐπιχωρίω φωνῇ τοῦλδον ἀποκαλεῖν.

² Totuși pe cind în exemplele din nota de mai sus și în cele aduse de Kolias și Gyóni pentru a dovedi că cele trei expresii amintite înseamnă de fapt « pe latinește », ele sînt însoțite de lămurirea că romeii (romanii) obișnuiesc a spune așa la cutare cuvînt, în schimb această precizare lipsește cu totul din textele lui Teofilact și Teofan, încît s-ar putea ca vechea interpretare « în limba băștinașilor », « în limba pămîntească » să fie cea bună. Cu toate acestea romanitatea Traciei în veacul al VI-lea se mai poate dovedi, cum vom vedea, datorită unui nume de munte.

³ Vezi Du Cange, *op. cit.* (s.v. τοῦλδον) și L. Bréhier, *Les Institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, p. 346 și 375—376, care mai arată la pagina 356 că pînă în veacul al IX-lea, armatele provinciale bizantine purtau numele de σ ρατὸς și σ τρά υμα: acest din urmă cuvînt este tocmai cel folosit de Teofilact.

Limba romină se leagă de aceste două cuvinte intrucit ea se trage din romanica răsăriteană. *Fratre* are aici înțelesul atit de răspîdit în limba romină¹ de « prieten, firtat, tovarăș », înțeles al lui *frater* care se întilnește și în textele latinești, chiar în limba lui Cicero. Cît despre *torna*, el înseamnă « întoarce-te », după cum dovedește, alături de macedo-romină, și limba veche romînească, așa cum cel dintii pare a-și fi dat seama răposatul G. Popa-Lisseanu². Aceste două urme de limbă pot fi deci socotite ca stră-romine, deși ele sînt cam la hotar între romanica răsăriteană și limba stră-romină, căci fac trecerea de la limba latină la limba noastră.

În privința aceasta, se pare că în limba romanică răsăriteană nu existau vocalele *ă* și *î*³. Dacă ele au pătruns în limba din care se trage limba romină (cu toate ramurile sale) în urma atingerii cu slavii, fenomenul a putut să înceapă încă din veacul al VI-lea, la începutul căruia s-a întîmplat amestecul slavilor cu populația romanizată⁴. Aceasta ne face să credem că cuvîntul *torna*—τόρνα, așa cum a fost rostit către catîrgiu, putea să sune *tornă*, deosebindu-se astfel ușor din punct de vedere fonetic de ostășescul *torna* (παρηγεῖται).

De altfel, chiar dacă oamenii pomeniți de cronicarii bizantini nu vor fi fost de la fața locului, totuși, numele muntelui *Calvomuntis* (Καλβομούντις)⁵ din Haemus arată un fonem curat ro mînesc(rom. *munte*, lat. *mons* — *montem*) și caracteristic romanității de răsărit⁶. Dar tocmai în apropierea acestui munte se afla haganul avar, cînd a avut loc întîmplarea cu catîrul.

În încheiere τόρνα (nu βετόρνα), rostit poate *tornă*, era un cuvînt viu din graiul populației romanice răsăritene și poate fi socotit ca cea mai veche urmă de limbă străromină; la fel și φράτρε. Dar tot atunci se păstra în armata bizantină același cuvînt cu înțelesul de « înapoi » « la stînga împrejur », ceea ce a amăgit pe oștenii lui Commentiolus, punîndu-i pe fugă.

ТОРНА, ТОРНА, ФРАТРЕ

ТЕОФИЛАКТА СИМОКАТТА И ТЕОФАНА ИСПОВЕДНИКА

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

Теофилакт Симокатта отметил в своей истории (изд. де Бора, 99—101) один инцидент, имевший место в рядах византийской армии во время войны с аварами в 586 г. Седло одного вьючного мула сдвинулось с места и некоторые из солдат закричали хозяину животного «Тόρνα, Тόρνα», что византийские воины поняли как приказ «на лево кругом», который они начали повторять, крича во все горло и бросившись бежать. Теофан Исповедник (изд. де Бора, т. 1, 257—258) рассказывает этот случай в нескольких словах: один человек крикнул

¹ Cf. Academia Romîna, *Dicționarul limbii romîne*, II — i, București, 1934, p. 170 (s.v. *frate*).

² G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 34. Adăugăm la aceasta un exemplu din *Palia de la Orăștie*: « Bărbații turnîndu-se merseră la Sodom » citat, de Tikin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, p. 843—844 (s.v. *Inturna*). Cf. și Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache, I, Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905, p. 162 (s.v. *loru*).

³ *Gramatica limbii romîne*, Ed. Acad. R.P.R., București, 1954, I, p. 77.

⁴ Al. Rosetti, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii romîne* (sec. VI—XI.), Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 74.

⁵ Teofilact, *ed. cit.*, p. 99.

⁶ G. Popa-Lisseanu, *art. cit.*, p. 15.

погонщику мула *Тόρνα*, *Тόρνα*, *φράτρε* (вернее, чем *φρέτεφ*.) а воин, думая, что враг нападает, побежали, крича «*Тόρνα Тόρνα*» «налево кругом».

Одни из ученых (Рослер, Жиречек, Хашдеу, Иорга, Филиппиде, Вульпе, Попа-Лисяну и др.) видят в словах «торна» и «фратре» самые древние проявления румынского языка в его становлении.

Другие исследователи, как тот же Жиречек, Денсушяну, Мутафчиев, Колиас, Дьони, Лота и др. считают, что слово «Тогна», фигурирующее среди военных слов, романского происхождения и часто встречающееся в «Стратегиконе» императора Маврикия, принадлежит военному языку и обозначает «налево кругом», не имея никакого отношения к формированию румынского языка.

Автор статьи показывает, основываясь на греческом тексте Теофилакта, что слово, которое кричали погонщику мула, принадлежит языку этого человека и его товарищей (являющихся воинами действующей армии), но из-за рокового совпадения оно прозвучало в ушах солдат почти одинаково (*παρῆχεται, παρὰστημον ἢν τὸ λεγόμενον*) с командой «*тórна*», к которой они привыкли, что и явилось причиной их бегства.

Следует исключить вариант *ῥετόρνα* из некоторых рукописей. Наоборот, вариант *φράτρε*, встречающийся в других работах, должен быть предпочтен форме *φράтер*, ибо он показывает переход от латинского к румынскому языку. Заметки в этом смысле на полях некоторых рукописей помогают понять этот процесс изменения текста.

Итак, слова «торна» и «фратре» принадлежат исключительно романскому восточному языку (из которого сформировался румынский язык), но инцидент с мулом подтверждает в то же время и показания «Стратегикона».

LE TOPNA, TOPNA, FRATRE DE THÉOPHYLACTE SIMOCATTA ET DE THÉOPHANE LE CONFESSEUR

(RÉSUMÉ)

Théophylacte Simocatta a consigné dans son Histoire (édition de Boor, pp. 99—101) un incident survenu en 586 dans les rangs de l'armée byzantine, lors de la guerre contre les Avars. Le chargement d'une bête de somme s'étant déplacé, on cria au maître de l'animal « *torna, torna* », cri que les soldats de Byzance comprirent comme l'ordre de faire demi-tour et qu'ils se répétèrent à tue-tête en prenant la fuite. Théophane le Confesseur (éd. de Boor, vol. I, pp. 257—258) raconte ce fait divers en quelques lignes: un homme ayant appelé le conducteur du mulet d'un *torna, torna fratre* (plutôt que *frater*), les soldats se croyant attaqués se débandèrent en hurlant *torna, torna*, « demi-tour ».

Certains savants (comme Rösler, Jireček, à un moment donné, Hasdeu, Iorga, Philippide, Radu Vulpe, Popa-Lisseanu, etc.) voient dans ces mots — *torna* et *fratre* — les deux plus anciens témoins de la langue roumaine en formation.

D'autres érudits, à commencer par le même Jireček, Ovid Densușianu, Moutaftchiev, Kolias, M. Gyóni, Ferdinand Lot, etc. soutiennent que *torna*, qui figure parmi les termes militaires d'origine romaine, dont pullule le *Stratégikon* attribué à l'empereur Maurice, appartient au langage des camps, signifie « demi-tour » et n'a rien à voir avec la formation du roumain.

L'auteur de l'article montre, en se fondant sur le texte grec de Théophylacte, que le mot crié au muletier appartenait à son langage et à celui de ses compagnons (lesquels s'encadrent dans le *τοῦλδον* des troupes en campagne), mais que, par une fatale coïncidence, il eut aux oreilles des soldats à peu près la même résonance (*παρηχεῖται, παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον*) que le terme de commandement *torna*, qui leur était familier, d'où leur débandade.

Il faut rejeter la variante *ῥετόρνα* qu'offrent certains manuscrits. Par contre, la variante *φράτρε* de certains codices est à préférer à la forme *φράτρε* car elle montre la transition du latin au roumain. A cet égard, les annotations marginales de certains manuscrits aident à saisir ce processus d'altération du texte.

En conclusion, *torna* et *fratre* appartiennent effectivement au roman oriental (dont est issu le roumain), mais l'incident du mulet confirme du même coup les informations du *Stratégikon*.
